

Θέσεις του ΚΚΕ για τον ελληνικό καπιταλισμό τις δεκαετίες του 1920 έως και του 1960

γράφουν οι ΜΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ-ΑΡΩΝΗΣ* και ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΙΣΙΝΑΣ**

Το ζήτημα της ανάλυσης του ελληνικού καπιταλισμού ήταν ανέκαθεν κομβικής σημασίας για τη γραμμή του ΚΚΕ και συχνά ήταν αντικείμενο εσωτερικής διαπάλης. Το βασικό πολιτικό επίδικο αυτής της θεωρητικής συζήτησης ήταν πολύ σοβαρό, αφού ανάλογα με τη θέση του κόμματος για το χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού, διαμορφωνόταν και η πολιτική στρατηγική του κόμματος, κυρίως σχετικά με το χαρακτήρα της επικείμενης επανάστασης, αν θα έπρεπε δηλαδή να ήταν «προλεταριακή» ή «αστικοδημοκρατική».

Θα εξετάσουμε πτυχές των θέσεων του ΚΚΕ και της Κομμουνιστικής Διεθνούς, όπως διαμορφώθηκαν στις κυριότερες αποφάσεις τους στις δεκαετίες ανάμεσα στο 1920 και το 1960. Ενισχυτικά προς αυτές τις αποφάσεις, θα παρακολουθήσουμε και τη συζήτηση που ανέπτυξαν οι θεωρητικές επεξεργασίες στελεχών και διανοητών προσκείμενων στο ΚΚΕ, που εμπλούτισαν τη γραμμή του κόμματος, αλλά και κριτικές που άσκησαν από μαρξιστική σκοπιά άλλα κομμουνιστικά ρεύματα.

* Απόφοιτος τμήματος Ιστορίας ΕΚΠΑ

** Απόφοιτος Οικονομικής

Επιστήμης ΟΠΑ

Εισαγωγή

Η συζήτηση για το χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού ήταν για το ΚΚΕ αποτέλεσμα μίας εσωκομματικής διαπάλης, η οποία κράτησε για αρκετά χρόνια. Το ΚΚΕ δεν είχε πάντα την ίδια ανάλυση για τον ελληνικό καπιταλισμό. Αντίθετα, αυτή άλλαζε ανάλογα την χρονική περίοδο, τις πολιτικές (και στρατιωτικές) εξελίξεις, τους εσωκομματικούς συσχετισμούς και τις αποφάσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Ανάλογα την περίοδο, το ΚΚΕ είχε διατυπώσει διαφορετικές εκτιμήσεις για την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού, για τη διεθνή του θέση και κατά συνέπεια για τον χαρακτήρα της επανάστασης που έπρεπε να οργανώσει.

Σε αυτό το κείμενο θα εξετάσουμε τις θέσεις του ΚΚΕ για τον ελληνικό καπιταλισμό, όπως διατυπώθηκαν ανάμεσα στις δεκαετίες του 1920 και του 1960. Η περίοδος αυτή περιλαμβάνει χρόνια πυκνού πολιτικού χρόνου για την Ελλάδα αλλά και για ολόκληρο τον κόσμο· είναι χρόνια πολέμων, αλλά και επαναστάσεων. Φυσικά, πρόκειται για ένα μεγάλο ζήτημα από ερευνητική και ιστορική πλευρά αλλά και για τα πολιτικά συμπεράσματά του, που δεν μπορεί να καλυφθεί ολοκληρωμένα στο παρόν κείμενο. Θα προσπαθήσουμε όμως να εξετάσουμε τις βασικότερες πτυχές του.

Το ΚΚΕ, αυτά τα 50 –περίπου– χρόνια, ήταν σχεδόν πάντα στην παρανομία, με διώξεις, φυλακίσεις, ακόμα και δολοφονίες των αγωνιστών του, οι οποίοι όμως παρά την κρατική τρομοκρατία, την παρανομία και τις κακουχίες οδήγησαν το κόμμα τους και τον ελληνικό λαό σε ηρωικούς αγώνες.

Η Μεγάλη Ιδέα της ελληνικής αστικής τάξης που «έπαιξε το ρόλο του ιμπεριαλισμού»

Η ίδρυση του ΣΕΚΕ, το οποίο προσχώρησε στην Κομμουνιστική Διεθνή το 1920

και μετονομάστηκε σε ΚΚΕ το 1924, ήταν το αποτέλεσμα μίας μακρόχρονης διαδικασίας την οποία διένυσαν οι πρώτες ελληνικές σοσιαλιστικές ομάδες. Πρόκειται για μία καθοριστική στιγμή στην ιστορία του ελληνικού εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος, στην οποία ήταν έντονη η επίδραση της Οκτωβριανής Επανάστασης. Όμως, τα πρώτα χρόνια της συγκρότησής του το ΣΕΚΕ, παρά τη συμβολή του στην ανάπτυξη σημαντικών εργατικών και αντιπολεμικών αγώνων, κουβαλούσε ακόμα τις αντιφάσεις του παρελθόντος. Βασικά, αποτελούσε μία συνέχεια των προηγούμενων σοσιαλιστικών ομάδων, απ' τις ηγεσίες των οποίων προήλθε και ο ηγετικός πυρήνας του νέου κόμματος. Γι' αυτό τον λόγο και το ΣΕΚΕ χαρακτηριζόταν από φανερή ανομοιογένεια, με διαφορετικές πολιτικές τάσεις (αριστερά, κέντρο, δεξιά) που συγκρούονταν για την ηγεμονία.

Η ένταξη του ΣΕΚΕ στην Κομμουνιστική Διεθνή το 1920, με απόφαση του Β' Συνεδρίου του είναι το πρώτο βήμα για τη μελλοντική λύση του προβλήματος της ανομοιογένειας του κόμματος και της επιβολής της μονολιθικότητας κατά το πρότυπο του λενινιστικού κόμματος νέου τύπου. Όμως προηγουμένως, το 1919 είχε ήδη πάρει τις πρώτες του σημαντικές αποφάσεις με αντιπολεμικό και αντιιμπεριαλιστικό πρόσημο, αρχικά όταν αντιτάχθηκε στη συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία της Ουκρανίας, που στόχευε στην ανατροπή της μπολσεβίκικης κυβέρνησης και κυρίως μετέπειτα, όταν αντιτάχθηκε στη Μικρασιατική Εκστρατεία με αντιπολεμική προπαγάνδα εντός και εκτός του πολεμικού μετώπου.

Αποφασιστική στιγμή για το μετασχηματισμό του κόμματος ήταν η απόφαση του Εθνικού Συμβουλίου του Φεβρουαρίου 1924, που όρισε τριμελή Κεντρική Επιτροπή με διευρυμένες αρμοδιότητες, αποτελούμενη από τους Γιάννη (Γάνη) Κορδάτο, Σεραφείμ Μάξιμο και Θωμά Αποστολίδη. Σκοπός τους ήταν να ξεπεράσει το κόμμα την «εσωτερική αυτού βαθυτάτην κρίσιν», με την εκκαθάριση μελών της μέχρι τότε ηγεσίας, τα οποία

χαρακτηρίζονταν «τυχοδιωκτικά» που στόχευαν να μετατρέψουν το ΣΕΚΕ σε «ψευτοσοσιαλιστική μεταρρυθμιστική οργάνωση» (ΚΚΕ, 1974: 379-399).

Εκείνη την περίοδο διατυπώνεται η πρώτη –για το χώρο του νεοσύστατου ΚΚΕ– αξιολογική ανάλυση για το χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού από τον Γιάννη Κορδάτο, στο έργο του *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, το οποίο εκδίδεται τον Μάρτιο του 1924, όταν ο ίδιος ήταν στην ηγεσία του ΚΚΕ. Ο Κορδάτος αναλύει την ελληνική επανάσταση του 1821 ως αστική επανάσταση, η οποία έφερε στην εξουσία την αστική τάξη, η οποία ήταν ήδη από πριν κυρίαρχη οικονομικά. Όταν όμως κατέλαβε την «πολιτική εξουσίαν η ίδια, έκαμεν ωρισμένους συμβιβασμούς προς τους κοτσαμπάσπιδες διά να νέμεται ελευθέρως τα αγαθά της εξουσίας» (Κορδάτος, 1927: 173-175) με χαρακτηριστική περίπτωση το αγροτικό ζήτημα που έμεινε άλυτο. Η αστική τάξη, συνεχίζει, από την περίοδο του 1880 «μετασχηματίζεται εις τάξιν κεφαλαιοκρατικήν» και αυξάνεται η αντιδραστικότητά της (Κορδάτος, 1927: 173-175).

Κι έπειτα, σχολιάζοντας τη Μεγάλη Ιδέα αναφέρει ότι την περίοδο 1912-1922 «η ελληνική κεφαλαιοκρατία έπαιξε το ρόλο του Ιμπεριαλισμού». Αναπύσσοντας την ανάλυσή του αυτή, στην εισήγησή του στο Γ' Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ αναφέρει ότι:

«Ο ιμπεριαλισμός της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας διά των συνθηκών του Νείγυ και των Σεβρών πραγματοποιεί τα πλέον τολμηρά του όνειρα».

(Μηλιός, 1994)

Η ανάλυση του Κορδάτου τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η απαραίτητη πολιτική στρατηγική είναι η σοσιαλιστική επανάσταση. Αφού η αστική τάξη είναι «τάξις αντιδραστική» και αφού «μόνον η οργανωμένη εργατική τάξις είναι σήμερα τάξις προοδευτική», τότε μόνη λύση είναι η δική της κοινωνική επανάσταση:

«Οι αγώνες της, εμπνεόμενοι από το διεθνιστικόν ιδανικόν του Κομμουνισμού, αποβλέπουν εις το να απαλλάξουν την ανθρωπότητα από τας καταστροφάς και τας φρίκας νέων ιμπεριαλιστικών πολέμων. [...] Διά της Κοινωνικής Επανάστασώς της θα γίνει όχι μόνον ο καταλύτης των οικονομικών και πολιτικών δεσμών της, αλλά και ο ελευθερωτής όλων των καταπιεζομένων μαζών».

(Κορδάτος, 1927: 176-177)

Οι παραπάνω θέσεις αναπαράγονται και στη γραμμή του Γ' Έκτακτου Συνεδρίου (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1924), το οποίο έχει μείνει στην ιστορική μνήμη ως το συνέδριο που μετονόμασε το ΣΕΚΕ σε ΚΚΕ. Χαρακτηριστικά η Απόφαση του Συνεδρίου παρατηρεί ότι:

«Η αστική τάξη βοηθούμενη από το ξένο κεφάλαιο προσπαθεί να βγει από τη μεταπολεμική κρίση ρίχνοντας τα βάρη των πολέμων της επάνω στις πλατείεις εργαζόμενες μάζες με την επίταση της εκμεταλλεύσεως [...] και την προετοιμασία νέων κατακτητικών πολέμων. [...] Μετά τη χρεωκοπία της ιμπεριαλιστικής περιπέτειας της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας στη Μικρασία [...] η επανάστασις του '22 [...] κατέληξε να παραδώσει την εξουσία και πάλι στα χέρια της φιλελεύθερης μπουρζουαζίας».

(ΚΚΕ, 1974: 507-508)

Όσον αφορά την πολιτική στρατηγική του ΚΚΕ ως αποτέλεσμα της ανάλυσής του, τίθεται σαφώς –παράλληλα με τις πολιτικές διεκδικήσεις της περιόδου– το πρόταγμα της σοσιαλιστικής επανάστασης:

«Άξονας της πολιτικής δράσεως του Κομμουνιστικού Κόμματος είναι ο αγώνας για την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας και η εγκαθίδρυση της εργατοαγροτικής κυβερνήσεως. [...] Απέναντι στις αστικές μεταρρυθμίσεις και ανασυντάξεις του αστικού πολιτεύματος, το ΚΚΕ αντιτάσσει το βασικόν

του προγραμματικού σύστημα του σοβιετικού συντάγματος. [...] Συνδυασμένα με τους καθημερινούς αγώνες το ΚΚΕ διεξάγει αποφασιστικών αγώνων εναντίον της πολιτικής καταπίεσεως των εργατοαγροτικών μαζών και των οργανώσεών τους».
(ΚΚΕ, 1974: 510-512)

Βασικό μέσο για να πετύχει τον πολιτικό του στόχο το ΚΚΕ ήταν «να γίνει μια σιδερένια οργάνωση του προλεταριάτου, να μεταβληθεί ιδεολογικώς και οργανικώς σε ένα μπολσεβίκικο κόμμα» (ΚΚΕ, 1974: 512). Μάλιστα, ως προς τη «μπολσεβικοποίηση» του ΚΚΕ το Γ΄ Έκτακτο Συνέδριο ήταν «το σημαντικότερο σώμα από την εποχή ίδρυσης του ΣΕΚΕ» (Ελεφαντής, 1979: 31), αφού στις αποφάσεις του ολοκληρώθηκε η επικράτηση των κομμουνιστικών τάσεων, έναντι των «σοσιαλιστικών»-«ρεφορμιστικών» και για πρώτη φορά αποδέχθηκε το σύνολο των αποφάσεων της Κομμουνιστικής Διεθνούς και της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας, ευθυγραμμιζόμενο με τη στρατηγική του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος. Ταυτόχρονα, καθιέρωσε και την οργανωτική αρχή του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Όμως, η άμεση συνέπεια αυτών των αλλαγών ήταν ο νέος αποδεκατισμός του κόμματος απ' τα ρεφορμιστικά και σοσιαλδημοκρατικά στοιχεία της ηγεσίας και της βάσης του, σε μία περίοδο που αυτό έπληξε καίρια τη μαζικότητα και τη λειτουργία του.

Έτσι το νεοσύστατο ΚΚΕ με νέο γραμματέα τον Παντελή Πουλιόπουλο μπήκε σε νέες περιπέτειες για την ανασυγκρότησή του, όταν πλέον και το ευρύτερο περιβάλλον ήταν φανερά πιο εχθρικό απέναντί του μετά την ήττα του μικρασιατικού μετώπου και τη στροφή της άρχουσας τάξης στον εσωτερικό εχθρό και τον αντικομμουνισμό. Την απαγόρευσή του το 1925 και τις διώξεις, εξορίες και φυλακίσεις από την παγκαλική δικτατορία ακολούθησε μία σημαντική εκλογική νίκη το Νοέμβριο του 1926 με ποσοστό 4,38%, που έστειλε στη Βουλή δέκα

κομμουνιστές βουλευτές. Πάντως οι διώξεις δεν σταμάτησαν· αντίθετα αναβαθμίστηκαν από τον Ιούλιο του 1929, όταν η κυβέρνηση Βενιζέλου ψήφισε το Ιδιώνυμο Ξεκινώντας μία νέα περίοδο φυλακών και εξοριών.

Το τέλος της «φραξιοιστικής πάλης» και οι ήπιοι ρυθμοί αλλαγής της γραμμής του ΚΚΕ

Εν τω μεταξύ τα εσωτερικά προβλήματα στο ΚΚΕ είχαν οξυνθεί ξανά ως αποτέλεσμα και των εσωκομματικών αντιθέσεων στο ΚΚΣΕ, που οδήγησαν στη δημιουργία τριών αντίπαλων κομματικών τάσεων: της ομάδας Χαϊτά-Ευτυχιάδη-Ζαχαριάδη-Θέου-Σιάντου-Σκυτάλη (σταλινικοί), της ομάδας Πουλιόπουλου-Γιατσόπουλου-Νίκολη (λικβινταριστές) και της ομάδας Μάξιμου-Χαϊνογλου-Σκλάβου (κεντριστές).¹ Το 1927 στο Γ΄ Τακτικό Συνέδριο θα διαγραφούν από το κόμμα πολλά μέλη της παλιάς ηγεσίας του ΚΚΕ που διαφωνούν, ανάμεσα στους οποίους ήταν σημαντικά στελέχη του κόμματος, όπως ο Πουλιόπουλος, ο Μάξιμος και ο Κορδάτος. Η περίοδος αυτή μέχρι το 1931 έχει μείνει στην κομματική ιστορία με τον Ζαχαριαδικό ορισμό «φραξιοιστική πάλη δίχως αρχές» (Ζαχαριάδης, 1945: 33-34).

Η Ζαχαριαδική τάση ανέλαβε το κόμμα το 1931 ως νέα ηγετική ομάδα μετά από έκκληση της Εκτελεστικής Επιτροπής της Κομμουνιστικής Διεθνούς για «άμεση εκκαθάριση της εγκληματικής και άνευ αρχών φραξιοιστικής πάλης και τη δημιουργία ενός ομοιογενούς Κόμματος και μιας ενιαίας διοίκησης» (ΚΚΕ, 1975α: 294). Στόχος ήταν να ευθυγραμμιστεί το ΚΚΕ με τις αποφάσεις του βου Συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς, οι οποίες δεν είχαν ενσωματω-

1. Οι χαρακτηρισμοί των «φραξιών» ως «σταλινικοί», «λικβινταριστές» και «κεντριστές» τέθηκαν από την Ζαχαριαδική τάση, που επικράτησε στην εσωκομματική διαπάλη.

θεί στο πολιτικό του πρόγραμμα, ακόμα και μετά την απομάκρυνση των περισσότερων διαφωνούντων, όπως φαίνεται και στην απόφαση της Γ' Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής (Ιανουάριος 1930):

«Το ντόπιο χρηματιστικό κεφάλαιο συμμετέχοντας εκούσια στη βαθεία διείσδυση του ξένου χρηματιστικού κεφαλαίου, δεχόμενο την ηγεμονία και τον έλεγχό του, δεν παύει να αναπτύσσει δικές του ιμπεριαλιστικές τάσεις, προσαρμόζοντάς τις με τις τάσεις του ξένου χρηματιστικού κεφαλαίου. Συνεπώς η Ελλάδα δεν ανήκει στην κατηγορία των μισοαποικιακών, αλλά των εξαρτημένων χωρών. [...] Από τα παραπάνω έπεται ότι η επανάσταση στην Ελλάδα θα είναι επανάσταση προλεταριακή που θα 'χει να εκπληρώσει και καθήκοντα αστικοδημοκρατικά μεγάλης ευρύτητας».

(ΚΚΕ, 1975α: 170-172)

Πράγματι, ακόμα και μετά την εκλογή του Ζαχαριάδη ως γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής το 1931, η ανάλυση του κόμματος για τον χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού και της επικείμενης επανάστασης δεν θα αλλάξει ριζικά, τουλάχιστον όχι μέχρι την καθοριστική 6η Ολομέλεια του 1934. Χαρακτηριστικά, δυο μήνες μετά την εκλογή Ζαχαριάδη η 4η Ολομέλεια (Δεκέμβριος 1931) υποστηρίζει ότι:

«Την οικονομική και πολιτική επίθεση, που διεξάγει η κεφαλαιοκρατία ενάντια στις εργαζόμενες μάζες, και την φασιστικοποίηση των μεθόδων της συνοδεύει και η ένταση των πολεμικών της προπαρασκευών. [...] [Η] Ελλάδα, λόγω της γεωγραφικής της θέσης και των δικών της ιμπεριαλιστικών τάσεων, θα ζητήσει η ίδια να πάρει μέρος κατά τον πιο δραστήριο τρόπο. [...] [Τα] ανταλλάγματα τα οποία ο ελληνικός ιμπεριαλισμός θα ζητήσει για τη συμμετοχή του στο μίσημα της λείας».

(ΚΚΕ, 1975α: 313-314)

Το 6ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς και οι τρεις τύποι επαναστάσεων

Το 6ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς συγκαλείται στη Μόσχα από τον Ιούλιο έως τον Σεπτέμβριο του 1928. Το συνέδριο θα συζητήσει εκτενώς τόσο ευρύτερα ζητήματα τακτικής, όσο και το συνδικαλιστικό ζήτημα. Παράλληλα, συζητείται έντονα το ζήτημα του φασισμού και του πολέμου, αλλά και των αποικιών και της θεωρίας της αποαποικιοποίησης, σύμφωνα με την οποία η διείσδυση του ιμπεριαλισμού στις αποικιακές χώρες προωθούσε την καπιταλιστική τους εξέλιξη.

Ο Όττο Κουουσίνεν (Otto Wille Kuusinen) απαντά διεξοδικά στην εισήγησή του σε αυτή την θεωρία, αναδεικνύοντας πως η ντόπια καπιταλιστική ανάπτυξη είναι συγχρόνως ένα μη επιθυμητό υποπροϊόν της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης, η οποία συμβαίνει παρά τα όποια εμπόδια της θέτει ο ιμπεριαλισμός. Όμως, σε καμία περίπτωση η εκμεταλλευόμενη χώρα δεν αναπτύσσεται ώστε να απεξαρτηθεί από το ιμπεριαλιστικό κέντρο, όπως υποστηρίζουν οι πρεσβευτές της αποαποικιοποίησης κατά τον ίδιο. Για τη διείσδυση του ξένου κεφαλαίου αναφέρεται στο παράδειγμα της πατρίδας του (Φινλανδίας) και την εκμετάλλευση των μεταλλευμάτων της. Ενώ επισημαίνει, με παράδειγμα την Ινδία, ότι οι δανειοδοτήσεις οδηγούν σε ενίσχυση του δανειστή και όχι του δανειζόμενου, καθώς τα ιμπεριαλιστικά κέντρα επιθυμούν τις αποικίες αγροτικές χώρες προς εκμετάλλευση.

Το συνέδριο εντέλει εκδίδει ντοκουμέντο-απόφαση για τις αποικιακές χώρες. Το ντοκουμέντο του 6ου Συνεδρίου διαπιστώνει πως:

«Η ανισομερής ανάπτυξη του καπιταλισμού, που οξύνθηκε στην περίοδο του ιμπεριαλισμού, προκάλεσε την ποικιλομορφία των τύπων του καπιταλισμού, διαφορετικές βαθμίδες ανάπτυξής τους

στις διαφορετικές χώρες, καθώς και ποικιλόμορφους και ιδιαίτερους όρους ανάπτυξης στο στις διάφορες χώρες, καθώς και ποικιλόμορφους και ιδιαίτερους όρους του επαναστατικού προτσές».

(Λιόσης, 2014: 161)

Έτσι, καταγράφονται τρεις βασικοί τύποι χωρών στο καπιταλιστικό σύστημα και προστίθεται ένας τέταρτος τύπος, που ακόμη δεν μπορεί να χαρακτηριστεί καπιταλιστικός.

1. Χώρες του ανεπτυγμένου κόσμου (ΗΠΑ, Γερμανία, Αγγλία κ.ά.) οι οποίες έχουν ανεπτυγμένες και συγκεντρωμένες παραγωγικές δυνάμεις και ολοκληρωμένο αστικοδημοκρατικό πολιτικό καθεστώς.
2. Χώρες με μέσο επίπεδο ανάπτυξης (Ισπανία, Πορτογαλία, Πολωνία, Ουγγαρία, βαλκανικές χώρες κ.ά.) οι οποίες φέρουν μισοφεουδαρχικά υπολείμματα στην αγροτική οικονομία, μίνιμουμ προϋποθέσεις για σοσιαλιστική οικοδόμηση και ανολοκλήρωτους αστικοδημοκρατικούς μετασχηματισμούς.
3. Αποικιακές ή μισοαποικιακές χώρες (Αργεντινή, Βραζιλία κ.ά.) που μπορεί να έχουν βιομηχανικά έμβρυα, αλλά δεν καλύπτουν τις υλικές προϋποθέσεις για σοσιαλιστική οικοδόμηση. Κυριαρχούνται από φεουδαρχο-μειοψηφικές σχέσεις ή σχέσεις ασιατικού τρόπου παραγωγής. Οι βιομηχανίες ανήκουν στο ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο.

Άμεσο επακόλουθο της παραπάνω κατηγοριοποίησης ήταν η αντίστοιχη κατηγοριοποίηση της τακτικής και στρατηγικής δράσης ανάλογα με τη βαθμίδα ανάπτυξης. Έτσι, στην πρώτη άμεσο στόχος ήταν η δικτατορία του προλεταριάτου, ενώ στη δεύτερη (στην οποία εντάσσεται και η χώρα μας) μία προλεταριακή επανάσταση έπρεπε τουλάχιστον να εκπληρώσει ευρεία καθήκοντα αστικοδημοκρατικού χαρακτήρα, αν όχι να ξεκινήσει ως τέτοια. Στην δε τρίτη περίπτωση καθήκον ήταν οι αγροτικές επαναστάσεις και η πάλη ενάντια στην

φεουδαρχία και υπέρ της εθνικής ανεξαρτησίας. Το πέρασμα στη δικτατορία του προλεταριάτου δεν θεωρούνταν αδύνατο στους δεύτερους και τρίτους τύπους χωρών, αλλά έπρεπε να προηγηθούν οι προπαρασκευαστικές βαθμίδες.

Η στροφή του 1934

Το καθοριστικό σώμα του ΚΚΕ, που άλλαξε οριστικά τη γραμμή του κόμματος για το χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού και για το αναγκαίο επαναστατικό πρόταγμα, ήταν η 6η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής που συνήλθε στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1934 και στην οποία πήραν μέρος και αντιπρόσωποι της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Με την απόφασή της, η οποία θα γίνει αποδεκτή δύο μήνες αργότερα απ' το 5ο Συνέδριο του ΚΚΕ, ενσωματώνεται στην ανάλυση του κόμματος η γραμμή της Κομμουνιστικής Διεθνούς περί της τυποποίησης των χωρών και των επαναστάσεων. Βέβαια η Κομμουνιστική Διεθνής την είχε επεξεργαστεί απ' το 1928, αλλά το ΚΚΕ μπόρεσε να την ενσωματώσει μόνο έξι χρόνια μετά.

Πλέον, ο ελληνικός καπιταλισμός εντάσσεται στις χώρες «με μέσο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού»:

«Με υπάρχοντα σημαντικά υπολείμματα μισοφεουδαρχικών σχέσεων στην αγροτική οικονομία, με ορισμένο μίνιμουμ υλικών προϋποθέσεων, που είναι αναγκαίες για τη σοσιαλιστική ανοικοδόμηση, με όχι τελειωμένο ακόμη τον αστικοδημοκρατικό μετασχηματισμό».

(ΚΚΕ, 1975β: 19)

Το «μέσο επίπεδο ανάπτυξης» προκύπτει κατά τις νέες αναλύσεις του κόμματος από σειρά οικονομικών παραγόντων. Μία απ' τις σημαντικότερες οικονομικές πτυχές, η οποία θα επανεμφανιστεί πιο τεκμηριωμένα μία δεκαετία μετά στις μελέτες του Μπάτση, είναι η ύπαρξη κυρίως ελαφράς βιομηχανίας, ως αποτέλεσμα της «εξάρτησης» της χώρας.

Χαρακτηριστικά, για τη βιομηχανική παραγωγή:

«Μονομερή σχετικά αδύνατη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της Ελλάδας. Η υπάρχουσα ενεργητική βάση της βιομηχανίας είναι στενή, η παραγωγή βιομηχανικών πρώτων υλών δεν έφτασε ούτε το προπολεμικό επίπεδο. Η ληστροική οικονομική δράση του καπιταλισμού αφαιρεί απ' τη χώρα τις σπουδαιότερες πρώτες ύλες, εμποδίζει την εκμετάλλευση του ορυχτού πλούτου και των πηγών ηλεκτροενέργειας».

(ΚΚΕ, 1975β: 22)

Σημαντικό ζήτημα για το νέο χαρακτηρισμό του ελληνικού καπιταλισμού ήταν και η ύπαρξη «υπολειμμάτων μισοφεουδαρικών σχέσεων», η οποία εντοπίζεται στην αγροτική παραγωγή παρά τις αλλαγές που έφερε η αγροτική μεταρρύθμιση, η οποία πλέον κρίνεται ως «μερική». Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με την άποψη του ΚΚΕ η αγροτική μεταρρύθμιση ήταν αποτέλεσμα της «πίεσης του επαναστατικού κινήματος της αγροτιάς» και της «πλημμύρας ενάμιση εκατομμυρίου προσφύγων» λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής. Τότε το «70%» της γης των τσιφλικάδων «πέρασε στα χέρια των αγροτών» και το «μεσαιωνικό κολλιγικό σύστημα εκμηδενίστηκε σε σημαντικό βαθμό». Έτσι η αγροτική μεταρρύθμιση μαζί με την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής επιτάχυνε τον «αστικό μετασχηματισμό της χώρας», τη «διείσδυση του καπιταλισμού στην αγροτική οικονομία της Νέας Ελλάδας» και η «ηγεμονία πέρασε απ' τους γαιοχτήμονες στην αστική τάξη». Όμως, η μεταρρύθμιση έγινε με στόχο τη «στο μάξιμουμ εξασφάλιση των συμφερόντων των τσιφλικάδων», ενώ τελικά «ο αγρότης, επιβαρυνμένος για μια περίοδο τριάντα χρόνων με μισοφεουδαρικό φόρο, με αλλαγμένη μορφή, προς όφελος των τσιφλικάδων, δεν έγινε ελεύθερος ιδιοκτήτης της γης», ούτε «ελεύθερος εμποροπαραγωγός». Στην ανάλυση του ΚΚΕ, αυτοί είναι οι άξονες

Γιάννης Κορόβιας

που υποστηρίζουν τα «μισοφεουδαρικά υπολείμματα», από κοινού και με τα παρακάτω:

«Σύγχρονα διατηρήθηκε ένα μέρος της τσιφλικάδικης και μοναστηριακής ιδιοκτησίας.[...] Τα φοβερά τοκογλυφικά χρέη, το αβάσταγο βάρος των φόρων, οι μονοπωλιακές χαμηλές τιμές των προϊόντων της αγροτικής οικονομίας και οι μονοπωλιακά υψηλές τιμές των βιομηχανικών προϊόντων, η εξάρτηση της χώρας απ' την εισαγωγή προϊόντων διατροφής και απ' την πούληση στο εξωτερικό των εξαγωγικών προϊόντων».

(ΚΚΕ, 1975β: 22)

Τέλος, καθοριστικό στοιχείο για το χαρακτηρισμό του ελληνικού καπιταλισμού είναι η «εξάρτησή» του, η οποία «εκδηλώνεται σαφέστερα απ' όλα στο εξωτερικό της χώρας» (ΚΚΕ, 1975β: 19-20). Λόγω της «εξάρτησης», μάλιστα, το ΚΚΕ κρίνει ότι έχει αναπτυχθεί με τέτοιο τρόπο η παραγωγή, ώστε εκείνη των αγροτικών προϊόντων να στρέφεται μονομερώς σε «προϊόντα εξαγωγής (καπνός, σταφίδα)» κι όχι σε προϊόντα διατροφής. Με αυτό τον τρόπο «καταδικάζει τη χώρα σε εισαγωγή», ενώ η βιομηχανική παραγωγή δεν καλύπτει τις ανάγκες και χρειάζεται και εισαγω-

γές «βιομηχανικών πρώτων υλών (κάρβουνο, πετρέλαιο, ξυλεία, μπαμπάκι)». Έτσι, η «εξάρτηση» εμποδίζει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και μία «σειρά σπουδαιότερων κρατικών εσόδων και μονοπωλίων είναι υπέγγυα στο ξένο κεφάλαιο και ελέγχονται από αυτό», το οποίο εξάλλου έχει συγκεντρώσει και «μια σειρά οικονομικών δεσποζουσών θέσεων», τον «ορυκτό πλούτο», μία «σειρά επιχειρήσεων, βιομηχανικών, δημοτικών και μεταφοράς», κάποιες «σπουδαίες θέσεις στην αγροτική οικονομία», καθώς και «αποφασιστικούς κρίκους του τραπεζτικού συστήματος». Όλα αυτά συνηγορούν στο συμπέρασμα ότι:

«Ο εργαζόμενος πληθυσμός της Ελλάδας, οι εργάτες και οι αγρότες, οι πλατειές μάζες των φορολογουμένων υπόκεινται στη διπλή εκμετάλλευση του ντόπιου ελληνικού και ξένου κεφαλαίου».

(ΚΚΕ, 1975β: 20)

Πάντως, αξιοσημείωτο για την ανάλυση του ΚΚΕ είναι ότι δεν σταματά να εντοπίζει ιμπεριαλιστικά χαρακτηριστικά στην «αστικοφιλική» Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα το 5ο Συνέδριο του ΚΚΕ, το οποίο διεξήχθη μόλις δύο μήνες αργότερα από την 6η Ολομέλεια (και είχε ουσιαστικά επικυρωτικό χαρακτήρα της νέας γραμμής) αναφέρει σχολιάζοντας τις διπλωματικές και στρατιωτικές συγκρούσεις στα Βαλκάνια:

«Στο εξωτερικό έχουμε μια αύξηση της επιθετικότητας της αστικοφιλικής Ελλάδας. Το ελληνοτουρκικό σύμφωνο, το τετραμερές βαλκανικό σύμφωνο, εκφράζοντας την ιμπεριαλιστική δραστηριοποίηση στα Βαλκάνια και τον ανασχηματισμό των στρατιωτικοπολεμικών δυνάμεων αυτού κάτω απ' την καθοδήγηση των διαφόρων μεγαλοϊμπεριαλιστικών συνασπισμών, απ' την ελληνική πλευρά εκδηλώνει τις προσπάθειες των Ελλήνων ιμπεριαλιστών να επιδιώξουν δραστήρια την πραγματοποίηση των καταχτη-

τικών του επιδιώξεων. [...] Η διάσπαση της «ενότητας» της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού ιμπεριαλισμού, που γίνεται πάνω στη βάση της σύγκρουσης των γαλλοϊταλικών επιρροών μέσα στην Ελλάδα, δεν αμβλύνει, μα δυναμώνει τους πολεμικούς κινδύνους».

(ΚΚΕ, 1975β: 44-45)

Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα;

Η άμεση πολιτική συνέπεια της νέας ανάλυσης του ΚΚΕ για τον χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού είναι η αλλαγή του χαρακτήρα της επικείμενης επανάστασης. Το κόμμα πλέον παλεύει για «επανάσταση με αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα με τάσεις γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή σοσιαλιστική επανάσταση» (ΚΚΕ, 1975β: 20), ενσωματώνοντας πλέον πλήρως τη θεωρία των τριών τύπων επαναστάσεων, που εισήγαγε στη μαρξιστική θεωρία το 6ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς και τη θεωρία των σταδίων.

Με αυτόν τον τρόπο η 6η Ολομέλεια κάνει τσόντ σε σχέση με τις αποφάσεις των προηγούμενων χρόνων, στις οποίες η ανάλυση προσαρμοζόταν σταδιακά προς τη γραμμή της Κομμουνιστικής Διεθνούς, όμως προπαγανδιζόταν πάντα η στρατηγική της σοσιαλιστικής επανάστασης. Μετά την 6η Ολομέλεια, στην πολιτική στρατηγική του ΚΚΕ η σοσιαλιστική επανάσταση εμφανίζεται ως ένα μετέπειτα στάδιο της επανάστασης, που θα ξεκινήσει ως αστικοδημοκρατική. Πιο αναλυτικά το σκεπτικό αυτής της πολιτικής λογικής είναι το εξής:

«Η ανάδειξη των καθηκόντων εκείνων της επανάστασης που είναι ικανά να ενώσουν γύρω απ' το προλεταριάτο τις πιο πλατειές λαϊκές μάζες – η γη στους αγρότες, απελευθέρωση της χώρας απ' το ζυγό του ξένου κεφαλαίου, απελευθέρωση των καταπιεζόμενων εθνικοτήτων – αποτελούν προϋπόθεση, ώστε

η επανάσταση αρχίζοντας σαν παλλαϊκή σοβιετική επανάσταση των εργατών και αγροτών, λύνοντας πρωτ' απ' όλα τα καθήκοντα του αστικοδημοκρατικού χαρακτήρα, να μπορέσει στην εξέλιξή της να περάσει σε επανάσταση σοσιαλιστική και να αποτελειώσει έτσι τη νίκη της».

(ΚΚΕ, 1975β: 24)

Αυτή η νέα πολιτική στρατηγική του ΚΚΕ ήταν αναμενόμενο να γεννήσει πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, κυρίως με τους διαφωνούντες οι οποίοι δεν ήταν πια μέλη του κόμματος. Η πιο αξιοσημείωτη δημόσια κριτική στην στροφή της 6ης Ολομέλεια γίνεται απ' τον Παντελή Πουλιόπουλο, τον πρώην γενικό γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, ο οποίος διαγράφηκε το 1927.²

Ο Πουλιόπουλος καταπιάνεται με τη σημαντικότερη πτυχή της νέας γραμμής του ΚΚΕ, που είναι το πρόταγμα της «αστικοδημοκρατικής» επανάστασης, ώστε να αναπτύξει τις διαφωνίες του σε όλο το φάσμα της νέας ανάλυσης του ΚΚΕ για την «αστικοσιφλικάδικη» Ελλάδα θέτοντας το ερώτημα, αν η χώρα είναι «μισοφεουδαρχική» ή «καπιταλιστική». Χαρακτηριστικά αξίζει να αναφερθεί ότι απέναντι στις εκτιμήσεις του ΚΚΕ για τον ελληνικό καπιταλισμό απαντάει, αρχικά ως προς τη βιομηχανία, ότι ναι μεν «η βαρεία βιομηχανία λείπει» (Πουλιόπουλος, 2006: 58), αλλά η Ελλάδα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «εμπορομεσιτική» ή «κυρίως αγροτική» χώρα, αφού η βιομηχανία της έχει αναπτυχθεί αρκετά, τόσο ώστε έχει ξεπεράσει τις άλλες βαλκανικές χώρες (Πουλιόπουλος, 2006: 55-56). Βέβαια το ΚΚΕ είχε ήδη απορρίψει τα παραπάνω στοιχεία, κατηγορώντας «σοσιαλιστές, αγροτιστές και τροτσικιστές» ως «πράκτορες» των αρχουσών τάξεων, υποστηρίζοντας

ότι προσπαθούν «να δημιουργήσουν στις μάζες τη “βεβαιότητα” μίας καλύτερευσης και ανόρθωσης στην οικονομική κρίση» (ΚΚΕ, 1975β: 42).

Στη συνέχεια, ο Πουλιόπουλος ασκεί κριτική στην επιμονή του ΚΚΕ να προβάλει υπερβολικά τα «υπολείμματα ημιφεουδαρχικών σχέσεων» με αφορμή την «ατελή» αγροτική μεταρρύθμιση. Μάλιστα κατηγορεί την 6η Ολομέλεια ότι «ξεκινάει από ένα πνεύμα ειδυλλιακού εξωραϊσμού της ουσίας της αστικής αγροτικής μεταρρύθμισης» και ότι με τη νέα του γραμμή το ΚΚΕ «δασκαλεύει» την αστική τάξη για το συμφέρον της να καταργήσει τις «φεουδαρχικές σχέσεις» (Πουλιόπουλος, 2006: 66). Σε αντίθεση με τη νέα κομματική γραμμή, ο Πουλιόπουλος θεωρεί πως ολοκληρώνει σε μεγάλο βαθμό την αστική μεταρρύθμιση, παρόλο που αυτή όντως προήλθε από τη λαϊκή πίεση και τον φόβο των κυρίαρχων τάξεων για ενδεχόμενες εξεγέρσεις. Ενώ δέχεται την ύπαρξη υπολειμμάτων, τα υποβιβάζει σε δευτερεύουσας σημασίας, αντίστοιχα με αυτά της εξελιγμένης Δυτικής Ευρώπης. Θεωρεί μάλιστα πως η ελληνική ύπαιθρος έχει σε μεγάλο βαθμό ολοκληρώσει τον μετασχηματισμό και αναπτύσσει πλέον νέες αστικές ταξικές δυναμικές και σχέσεις στο εσωτερικό των χωριών. Χαρακτηριστικά, ως προς τον κατά ΚΚΕ «μισοφεουδαρχικό φόρο» αποζημίωσης των γαιοκτημόνων σημειώνει πως δεν αποτελεί ένδειξη καθυστέρησης, αφού είναι κατεξοχήν καπιταλιστικός.

Επιπρόσθετα, σημαντική πτυχή της κριτικής του Πουλιόπουλου στην 6η Ολομέλεια είναι ο στοχασμός του πάνω στον όρο «φτωχομεσαίοι αγρότες», τον οποίο χρησιμοποιεί το ΚΚΕ για να προσδιορίσει ένα απ' τα κομμάτια του επαναστατικού υποκειμένου της εποχής του:

«Κινητήριες δυνάμεις της επανάστασης στην Ελλάδα είναι η εργατική τάξη και οι φτωχομεσαίοι μάζες της αγροτιάς στην πάλη κατά της αντεπαναστατικής μπουρζουαζίας που υποστηρίζεται απ' τους πλούσιους αγρότες. Ηγεμόνας της επανάστασης, πρωτόβουλη δραστηριότερη

2. Ο Πουλιόπουλος ήταν απ' τους πρώτους διαγραμμένους «διαφωνούντες» της περιόδου. Τον ακολούθησαν στη συνέχεια και άλλοι που χαρακτηρίζονταν «λικβινταριστές» και «κεντριστές», οι οποίοι το 1927 είχαν συνασπιστεί εντός του κόμματος και είχαν σχηματίσει την «Ενωμένη Αντιπολίτευση».

και καθοδηγητική της δύναμη οφείλει να αναδείχεται το προλεταριάτο».

(ΚΚΕ, 1975Β: 25)

Ο Πουλιόπουλος σημειώνει ότι αυτός ο όρος «ενώνει δύο διαφορετικές κατηγορίες του αγροτικού πληθυσμού», εκείνες των «φτωχών» απ' τη μία και των «μεσαίων χωρικών» απ' τη άλλη. Για τους «μεσαίους χωρικούς» επισημαίνει τις παρατηρήσεις του Λένιν, ότι είναι εκείνοι που «βγάζουν κέρδη» και που «αρκετά συχνά έχουν στην υπηρεσία τους και μισθωτούς εργάτες» (Πουλιόπουλος, 2006: 133). Κατηγορεί μάλιστα το ΚΚΕ ότι χρησιμοποιεί «σταλινικές αλλοιώσεις» της λενινιστικής θεωρίας, αντιπαραβάλλοντας την απόφασή του με εκείνη του 2ου Συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς, όπου στα σύμμαχα στρώματα της αγροτιάς περιλαμβάνει ιεραρχικά το «αγροτικό προλεταριάτο», τους «μισοπρολετάριους ή χωρικούς που δουλεύουν σαν εργάτες» ή που «καλλιεργούν το μικρό κομμάτι γης που κατέχουν ή νοικιάζουν» και τους «μικροϊδιοκτήτες» που μπορούν να ικανοποιούν «τις ανάγκες της οικογένειάς τους και του χτήματός τους, δίχως να παίρνουνε μισθωτούς εργάτες» (Πουλιόπουλος, 2006: 136).

Ως εκ τούτου ο Πουλιόπουλος ασκεί σφοδρή κριτική στη νέα απόφαση του ΚΚΕ, που τη θεωρεί «ριζικά αντίθετη» με τις προηγούμενες, αφού:

«Η επανάσταση που θα ανατρέψει την εξουσία των καπιταλιστών στην Ελλάδα δεν θα είναι πια η προλεταριακή, παρά θα είναι μια άλλη αστικοδημοκρατική, και η νέα εξουσία που θα δημιουργήσει η επανάσταση αυτή δεν θα είναι η δικτατορία της εργατικής τάξης, παρά θα είναι μια κάποια δημοκρατική δικτατορία, που δεν θα ασκήσει η εργατική τάξη μοναχά της, παρά μαζί και μοιρασμένα με τους “φτωχομεσαίους” χωρικούς. [...] Και το νέο αυτό “εργατοαγροτικό” καθεστώς δεν θα εφαρμόσει μέτρα σοσιαλιστικής κοινωνικής επανάστασης, παρά θα περιορίζεται μονάχα να συμπληρώνει τον

ατέλειωτο ακόμα από την αντιδραστική μπουρζουαζία αστικοδημοκρατικό σχηματισμό της χώρας, ώσπου να ωριμάσουν έτσι [...] οι “προϋποθέσεις” για την έναρξη της σοσιαλιστικής μετατροπής και στη χώρα μας».

(Πουλιόπουλος, 2006: 30-31)

Ο Πουλιόπουλος, πέραν της πολιτικής κριτικής στη νέα ανάλυση του ΚΚΕ για τον ελληνικό καπιταλισμό (συνδυάζοντας τη μαρξιστική θεωρία με στοιχεία από έρευνες της περιόδου), ξεχώρισε ιδιαίτερα με την ανάδειξη των πολιτικών συνεπαγωγών της γραμμής της «αστικοσιφιλικάδικης Ελλάδας» στη στρατηγική του κόμματος και ευρύτερα του κομμουνιστικού κινήματος.

Η οικονομική λογική του ΚΚΕ (1934-1949), ο Ανταίος και ο Μπελογιάννης

Το ΚΚΕ όλη αυτή την περίοδο δείχνει να ταλαντεύεται ως προς τη νέα γραμμή περί εξάρτησης και καθυστέρησης (κυρίως τα πρώτα χρόνια) και να κάνει θεωρητικές «ακροβασίες» για να δικαιολογήσει την γραμμή του, π.χ. με την είσοδο της χώρας στον πόλεμο με την πλευρά των Συμμάχων. (Μηλιός, 1984). Τόσο τα στοιχεία των αντιφάσεων, όσο και των θεωρητικών ακροβασιών φαίνονται χαρακτηριστικά στο έργο του Δ. Μπάτση. Στην ουσία της η θεωρία της καθυστέρησης-εξάρτησης θολώνει τις ταξικές σχέσεις στο εσωτερικό της χώρας και αντιστρέφει την σχέση αιτίου-αιτιατού.

Το περιοδικό *Ανταίος* κυκλοφόρησε το 1945-1951 και την ίδια περίοδο συγγράφει ο Δημήτρης Μπάτσης το έργο του, *Η βαρειά βιομηχανία στην Ελλάδα*. Ο Νίκος Μπελογιάννης, γράφει ήδη πριν το '40 το προσχέδιο του *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*, αλλά το ολοκληρώνει μετά το 1945. Παρόλο που τα κείμενα που επιλέγουμε δεν προέρχονται από όλη την ιστορική περίοδο που εξετάζουμε, αποτελούν ωστόσο προϊόντα εργασίας

όλης αυτής της συγκεκριμένης περιόδου. Πέρα όμως από αυτό, αποτελούν και τα πιο σημαντικά έργα οικονομικής ανάλυσης της εποχής από πλευράς ΚΚΕ και συγγράφονται την εποχή που η αντίληψη της εξάρτησης έχει ωριμάσει. Τα κείμενα αυτά διέπονται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τη λογική του ΚΚΕ περί εξαρτημένης-καθυστερημένης οικονομίας της χώρας και σε μεγάλο βαθμό αποτελούν βασικά κείμενα του συγκεκριμένου ρεύματος.

Ο Δ. Μπάτσος συγγράφει ένα εκτενέστατο κείμενο το οποίο έχει σίγουρα μεγάλη ιστορική αξία, παρόλο που μεγάλο τμήμα του καλύπτεται από τεχνικά ζητήματα ως προς τις διάφορες βιομηχανικές τεχνικές παραγωγής. Το κείμενο αυτό: (1) επιχειρεί να κάνει κριτική στην πολιτική της ελληνικής αστικής τάξης για το πρώτο μισό του 20ου αιώνα και να απαντήσει στη λογική περί της «Ψωροκώσταινας», της ανίκανης και αδύναμης Ελλάδας· (2) επιδιώκει να αναδείξει τα στοιχεία της εξάρτησης και καθυστέρησης της ελληνικής οικονομίας· (3) θέλει να σκιαγραφήσει ένα εντατικό σχέδιο εκβιομηχάνισης της Ελλάδας, το οποίο θα βασίζεται στην βαριά βιομηχανία (μεταλλευτική, μηχανουργία, χημική βιομηχανία). Θα μπορούσαμε να πούμε πως το βιβλίο του, *Η βαρεία βιομηχανία στην Ελλάδα*, προσπαθεί να ισορροπήσει και να ικανοποιήσει τους τρεις αυτούς βασικούς στόχους. Οι παραπάνω στόχοι του κειμένου είναι ενδεικτικοί ως προς την αντίληψη για την οικονομική και πολιτική κατάσταση της χώρας. Η Ελλάδα θεωρείται τεχνικά καθυστερημένη, χωρίς ανεπτυγμένη καταναλωτική βάση, με καθυστερημένο νομικό πλαίσιο και γενικώς χωρίς να έχει ιδιαίτερα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά χαρακτηριστικά. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Η ελληνική αγροτική οικονομία διατηρεί τα γνωρίσματα μιας καθυστερημένης γεωργικής παραγωγής που δεν έχει αναπτυγμένα παρά ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής οικονομίας. [...] Το μονοπώλιο της γης

[...] παίζει βασικό ρόλο στην αγροτική οικονομία που δεν έχει ολοκληρώσει τον αστικοδημοκρατικό της μετασχηματισμό».

(Μπάτσος, 1977: 153-154)

Θεωρείται δε ότι το ακριβώς παραπάνω χαρακτηριστικό αποτελεί δείγμα-απόδειξη της «τυπικής» καθυστέρησης και της «μισοσποικιακής υφής της εξαρτημένης από το ξένο κεφάλαιο ελληνικής οικονομίας».

«Η μικρή εντατικότητα στη γεωργική καλλιέργεια μαρτυράει ακόμα την ύπαρξη μεγάλου αριθμού νοικοκυριών που ζουν σχεδόν στο καθεστώς της “αυτάρκους κλειστής οικονομίας” ή το πολύ της απλής εμπορευματικής παραγωγής, και που σ’ αυτά η καλλιέργεια γίνεται σχεδόν με πρωτόγονα μέσα».

(Μπάτσος, 1977: 154)

Η παραπάνω αντίληψη, η οποία θεωρεί την Ελλάδα εξαρτημένη, καθυστερημένης ανάπτυξης ή σε κατάσταση που ο «αστικοδημοκρατικός μετασχηματισμός» δεν έχει ολοκληρωθεί, έχει αποδειχθεί πολύ συχνά στο παρελθόν πολιτικά επιρρεπής σε συμμαχίες με την εγχώρια προοδευτική αστική τάξη, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουμε και παρακάτω για την πολιτική της ΕΔΑ. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, εάν ο μετασχηματισμός δεν έχει ολοκληρωθεί, τότε η αστική τάξη μπορεί να διατηρεί κάποια προοδευτικά στοιχεία της. Έτσι σε τμήματα του κειμένου φαίνεται το πρόγραμμα και η λογική τού να ανοίγουν ορίζοντες σε συνεργασίες με το Κέντρο, ακόμα και με την «πατριωτική Δεξιά» (όπως την προσδιόρισε αργότερα η ΕΔΑ), με στόχο ένα πρόγραμμα εκσυγχρονισμού της χώρας σε συμμαχία με προοδευτικά τμήματα της αστικής τάξης.

Στο κείμενο υπάρχουν τρία στοιχεία που θεωρούνται ως οι βάσεις της εξάρτησης της Ελλάδας στο ξένο κεφάλαιο.

1. Το εμπορικό ισοζύγιο, το επίπεδο και η ποιότητα των εμπορικών συναλλαγών της χώρας με «τις εξωτερικές

οικονομίες». Θεωρείται πως η ελληνική οικονομία εξάγει αγροτικά προϊόντα χαμηλής προστιθέμενης αξίας και ακατέργαστες πρώτες ύλες, ενώ η όποια μεταποίηση βασίζεται στο εξωτερικό για εισαγωγή μηχανών και πρώτων υλών.

2. Η δημοσιονομική εξάρτηση (χρέος, δεσμευμένες πιστώσεις, διεθνής οικονομικός έλεγχος)
3. Οι τοποθετήσεις του ξένου κεφαλαίου στη χώρα (παραγωγικά έργα, μεταλλεία, ηλεκτρική ενέργεια, νερό, μεταφορές).

Η εξάρτηση, στη συνέχεια, θεωρείται πως έχει ως αποτέλεσμα την ματαίωση της εσωτερικής συσσώρευσης και έτσι ευνοεί την αντιπαραγωγική-τοκογλυφική δράση του ελληνικού κεφαλαίου σε τεχνικά μονοπώλια.

«[...] Η πολιτική της αστικής τάξης στη χώρα μας που έγινε “μεσάζων” του ξένου κεφαλαίου και συνδέθηκε στενά με τα συμφέροντα της πιο αντιδραστικής τάξης, της τάξης της έγγειας μεγαλοϊδιοκτησίας, έτεινε πάντα στο να περιορίζει τη δράση της στους τομείς εκείνους της οικονομίας που μπορούσαν να της εξασφαλίσουν το καπιταλιστικό κέρδος μέσα από μονοπωλιακές μορφές εξαγωγικής απομύζησης της οικονομίας.

Ο εμπορομεσιτισμός, με την εξαγωγή πρώτων υλών, γεωργικών προϊόντων και την εισαγωγή βιομηχανικών προϊόντων και η τραπεζική-τοκογλυφική δράση του κεφαλαίου τοποθετούσαν το κέντρο βάρους της οικονομίας στο εξωτερικό. Στο εσωτερικό η τεχνική και βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας περιορίζονταν κι αυτή στους κλάδους της βιομηχανίας μερικών καταναλωτικών ειδών είτε από ντόπια γεωργικά προϊόντα, είτε από μισοκατεργασμένες ύλες του εξωτερικού.

Οι κλάδοι εξάλλου αυτοί της ελαφράς βιομηχανίας ζούσαν και προφλάγονταν από το διεθνή ανταγωνισμό –κατά το πλείστον– μονάχα με την προστασία του κράτους των ίδιων των κεφαλαιοκρατών και σε βάρος του λαϊκού εισοδήματος».

(Μπάτσος, 1977: 56)

Την ίδια περίοδο, το ΚΚΕ με βάση τις μεταπολεμικές πολιτικές εξελίξεις προβάλλει ως άμεσο το αίτημα της «εθνικής ανεξαρτησίας» με αφορμή τη «νέα κατοχή» των Άγγλων, όπως χαρακτηρίζει την ιμπεριαλιστική επέμβαση της Αγγλίας στα Δεκεμβριανά και την παρουσία τους στο μεταδεκεμβριανό καθεστώς. Πέρα απ' τη «στρατιωτική κατοχή» το ΚΚΕ αναδεικνύει «αποικιακού τύπου» συμφωνίες του ελληνικού κράτους με τον αγγλικό ιμπεριαλισμό, όπως ήταν η «συμφωνία του Λονδίνου» του Ιανουαρίου 1946, που θα στήριζε τη δραχμή με αντάλλαγμα την υποχρέωση του ελληνικού κράτους να κάνει εισαγωγές με χρήματα που είχε δανειστεί για τον πόλεμο, ενώ παράλληλα διορίζονταν Άγγλοι ελεγκτές στα υπουργεία (Ζαχαριάδης, 2013: 74). Εναντία στις επιταγές του αγγλικού ιμπεριαλισμού ο Ζαχαριάδης σε άρθρα του αντιπαρέθετε το παράδειγμα των χωρών της υπόλοιπης Νοτιοανατολικής Ευρώπης, που ο λαός τους αντιστάθηκε, τις απελευθέρωσε ο Κόκκινος Στρατός απ' τους ναζι κατακτητές και τελικά ίδρυσαν λαϊκές δημοκρατίες:

«Φυσιολογικά εμείς ανήκουμε στη ΝΑ Ευρώπη γενικά και στα Βαλκάνια ειδικότερα. [...] Η πολιτική που πάει να μας αποκόψει απ' το φυσικό οικονομικογεωγραφικό κορμό μας, τη ΝΑ Ευρώπη, αυτή η ίδια μας καταδικάζει σε αφύσικες αναζητήσεις προς ξένες κατευθύνσεις, που προδικάζουν κιάλας και την εθνική υποδούλωσή μας. Αυτό γίνεται σήμερα ακόμα πιο φανερό όταν απ' τη μια μεριά έχουμε στη ΝΑ Ευρώπη ένα λαϊκοδημοκρατικό καθεστώς που επιζητεί μια ισότιμη οικονομικοπολιτική συνεννόηση και συνεργασία, και από την άλλη πιο έκδηλες και επίμονες τις ιμπεριαλιστικές απαιτήσεις και επεμβάσεις».

(Ζαχαριάδης, 2013: 199)

Πάντως, ακόμα πιο ενδεικτικό της αντίληψης του ΚΚΕ για την ελληνική οικονομία είναι το βιβλίο *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα* του Ν. Μπελογιάννη (το οποίο ξεκίνησε να το γράφει στη φυλακή στα τέλη της δεκαετίας του '30, το ολοκλή-

ρωσε το 1944-1945, αλλά τελικά εκδόθηκε πολλές δεκαετίες αργότερα, αφού για πολλά χρόνια είχαν χαθεί τα χειρόγραφα). Σε αυτό, οι «αστοκοτζαμπάσπδες» θεωρούνται η κυρίαρχη τάξη της χώρας, οι οποίοι φαίνεται να αποτελούν ένα κράμα αστών και γαιοκτημόνων, μία τάξη με δύο εσωτερικούς πόλους ηγεμονίας η οποία βρίσκεται σε συμμαχία με το ξένο κεφάλαιο και τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις που απομυζούν τον λαό. Θεωρεί χαρακτηριστικά ότι η συγκεκριμένη τάξη δεν έχει κανένα στόχο για την ανάπτυξη της χώρας, αντίθετα λειτουργεί απέναντι σε αυτό βυθίζοντας με κάθε κίνηση της τη χώρα περισσότερο στην εξάρτηση από τα ξένα κεφάλαια.

Ενδεικτική για την αντίληψη του ΚΚΕ του καταστροφικού ρόλου της «αστοσιφλικιάδικης» τάξης είναι η σημείωση του ιστορικού Γιάννη Αντωνίου στην εισαγωγή του βιβλίου (Μπελογιάννης, 2010: 35). Εκεί υποστηρίζει ότι, όταν ο Μπελογιάννης θεωρεί τον Τρικούπη «από τις μεγαλύτερες φυσιογνωμίες που 'χει να επιδείξει η κυρίαρχη τάξη» και δέχεται πως αποπειράθηκε μια κάποια ανάπτυξη της χώρας, η οποία απέτυχε (ως αποτέλεσμα της κυριαρχίας της «αστοσιφλικιάδικης» τάξης από το 1821, που οδηγεί τη χώρα από καταστροφή σε καταστροφή), το ιστορικό στέλεχος του ΚΚΕ υπερβαίνει τα εσκαμμένα της γραμμής του κόμματος. Χαρακτηριστικά μάλιστα, στον αντίποδα της άποψης Μπελογιάννη βρίσκεται η επίσημη κομματική γραμμή που εκφράζει ο Γ. Ζέβγος στο βιβλίο του *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας*, όπου καταδεικνύει τον Τρικούπη εκπρόσωπό του «αστοσιφλικιαδισμού» (Ζέβγος, 1945: 97-112).

Πολιτικές συμμαχίες και θεωρίες εξάρτησης στην εποχή της ΕΔΑ

Μετεμφυλιακά το ΚΚΕ, όντας πλέον νηπιμένο στην ένοπλη σύγκρουση του Εμφυλίου και σε κατάσταση παρανομίας ήδη από το 1947, κινήθηκε στην κεντρική πολιτική σκηνή μέσα από μία στρατηγική συνεργασιών με κόμματα και προσωπι-

κόπτες του Κέντρου. Αυτή η διαδικασία –αρκετών μετεμφυλιακών ετών– οδήγησε στη δημιουργία της ΕΔΑ, η οποία ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1951 ως συνασπισμός κομμάτων και προσωπικοτήτων, ενώ το 1956 μετατράπηκε σε ενιαίο κόμμα. Η ιστορία της συγκρότησης και της πολιτικής στρατηγικής της ΕΔΑ θεωρείται μία «ελληνική ιδιορρυθμία» για εκείνη την ιστορική περίοδο, αφού τα κομματικά ντοκουμέντα της εποχής ερμηνεύουν τη συγκρότησή της με γνώμονα τις «ανάγκες που πηγάζουν από την περίπλοκη κατάσταση που διαμορφώθηκε στη χώρα μετά τον Εμφύλιο» (Λαμπρινού, 2017: 11). Βέβαια η πολιτική στρατηγική του ΚΚΕ που οδήγησε στην ΕΔΑ ήταν αποτέλεσμα των επεξεργασιών του κομμουνιστικού κινήματος των προηγούμενων δεκαετιών, των σχετικών με την εξάρτηση, τη θεωρία των σταδίων και τα λαϊκά μέτωπα, αλλά και της νέας εποχής της «αποσταλινοποίησης», ενώ η πολιτική της λογική θα παραμείνει σταθερό σημείο αναφοράς για πολλά χρόνια αργότερα σε θεωρητικά ρεύματα, αριστερά κόμματα και οργανώσεις που θα υιοθετήσουν τη θεωρία των σταδίων και τη γραμμή του «δημοκρατικού μετώπου».

Η ΕΔΑ (και το ΚΚΕ) θα αναλύσει τον χαρακτήρα βασιζόμενη στις μεταπολεμικές μελέτες του περιοδικού *Ανταίος* και στο έργο του Μπάτση *Η βαρεία βιομηχανία στην Ελλάδα*. Στην εισήγησή του στο Α' Συνέδριο της ΕΔΑ (το 1959) ο Γ. Πασαλίδης θα περιγράψει την Ελλάδα ως μία χώρα «υπανάπτυκτη», λόγω της έλλειψης βαριάς βιομηχανίας, της ύπαρξης φεουδαρχικών καταλοίπων και της υπανάπτυκτης εσωτερικής αγοράς. Σύμφωνα με το πολιτικό σκεπτικό του, σ' αυτή την κατάσταση οδηγήθηκε από

την εξάρτησή της απ' το ξένο κεφάλαιο (ιδιαίτερα το αμερικάνικο), που «παρακώλυσε» τη βιομηχανική ανάπτυξη και με τη βοήθεια μίας «μειοψηφικής ξενόδουλης ολιγαρχίας» μετέτρεψε τη χώρα σε εισαγωγέα βιομηχανικών προϊόντων και «υπηρετή [των] ξένων μονοπωλίων» (ΕΔΑ, 1960: 68). Την ίδια ανάλυση έχει και το ΚΚΕ, το οποίο όμως εκείνη την περίοδο βρίσκεται σε κρίση και σε κατάσταση κομματικής αποσάθρωσης.³

Η απάντηση της ΕΔΑ στην «εξάρτηση» ήταν το σύνθημα της «Αλλαγής».⁴ Η «Αλλαγή» συμπύκνωνε τις θεωρητικές αναζητήσεις της μεταπολεμικής εποχής σχετικά με τη σοσιαλιστική μετάβαση, οι οποίες ήταν επηρεασμένες απ' τις πολιτικές επιλογές σημαντικών ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων, όπως το ιταλικό. Η έννοια της «επαναστατικής ρήξης» εκείνη την εποχή έδινε τη θέση της σε πολιτικές στρατηγικές που εννοούσαν με διαφορετικό τρόπο τον πολιτικό και κοινωνικό μετασχηματισμό. Έτσι, η «Αλλαγή» παίρνει «εθνικο-δημοκρατικό» κι όχι σοσιαλιστικό χαρακτήρα στην Α' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της

ΕΔΑ το 1956, ενώ επιπλέον εμφανίζεται ως «κοινός» ή «πανεθνικός» πόθος ανθρώπων που τοποθετούνται από την Αριστερά ως την «πατριωτική» Δεξιά (Λαμπρινού, 2017: 105-106).

Με την «Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή» η ΕΔΑ εξειδικεύει τη θεωρία των σταδίων, η οποία είχε εισαχθεί στην πολιτική στρατηγική του ΚΚΕ απ' την 6η Ολομέλεια του 1934. Τα πολιτικά εργαλεία που παρήγαγαν αυτή τη γραμμή ήταν εκείνα της «αποσταλινοποίησης» του 20ού Συνεδρίου του ΚΚΣΕ, δηλαδή η πίστη στην ειρηνική συνύπαρξη και στο σταδιακό και ειρηνικό πέρασμα στο σοσιαλισμό. Εμπνεόμενη απ' τις νέες αυτές αρχές του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, η 7η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ τον Φεβρουάριο του 1957 περιέγραψε ως πρώτο στάδιο της επαναστατικής διαδικασίας το «εθνικό αντιιμπεριαλιστικό δημοκρατικό». Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι η «Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή» ήταν η μήτρα της μεταπολιτευτικής στρατηγικής του ΚΚΕ, του ΚΚΕ εσωτερικού και σε κάποιες πλευρές της ακόμα και του ΠΑΣΟΚ (Βερναρδάκης & Μαυρή, 1988).

Σημαντική πτυχή της προσδοκώμενης «Αλλαγής» ήταν η αποτίναξη της «εξάρτησης», μέσω του «παραγωγικού εκσυγχρονισμού» και της εκβιομηχάνισης μεγάλης παραγωγικής κλίμακας. Η ΕΔΑ, σε αντίθεση με τον αστικό μύθο της εποχής περί «Ψωροκόσταινας», είχε καταστήσει σαφή τη βεβαιότητα της για τη βιωσιμότητα της ελληνικής οικονομίας και υπεδείκνυε το «ξένο κεφάλαιο» ως υπεύθυνο για την συγκεκριμένη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας και όχι την οικονομική αδυναμία της χώρας. Έτσι στόχος του κόμματος γίνεται η μεταβολή της διάρθρωσης της οικονομίας, η ανάπτυξη βαριάς βιομηχανίας και ο περιορισμός του αγροτικού χαρακτήρα της, καθώς και η εκτέλεση έργων μεγάλης κλίμακας, για να αποκτήσει η χώρα κατάλληλες υποδομές για μία εκμηχανισμένη αγροτική παραγωγή.

Πάντως, παρά το γεγονός ότι η «Αλλαγή» δεν αποκτά σοσιαλιστικό προσανατολισμό, η ΕΔΑ μετά το συνέδριο του

3. Σημαντικός σταθμός της ιστορίας του ΚΚΕ εκείνης της εποχής είναι η 6η Πλατιά Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής, η οποία συγκλήθηκε με πρωτοβουλία των έξι κομμουνιστικών κομμάτων των χωρών του «υπαρκτού» σοσιαλισμού και πραγματοποιήθηκε στις 11-12 Μάρτη 1956 στο Βουκουρέστι. Το πολιτικό διακύβευμα ήταν η εναρμονιστεί το ΚΚΕ με τις αποφάσεις του 20ού Συνεδρίου του ΚΚΣΕ περί «αποσταλινοποίησης». Αποτέλεσμα της Ολομέλειας ήταν η καθάρηση του Ζαχαριάδη από τη θέση του γενικού γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος και η αναδιάρθρωση του καθοδηγητικού του οργάνου.

Το ΚΚΕ όμως βρισκόταν ήδη απ' την αρχή της μετεμφυλιακής περιόδου σε μία περίοδο εσωκομματικής κρίσης, κυρίως λόγω της απαγόρευσής του, της κρατικής τρομοκρατίας και των διώξεων. Υπάρχει μάλιστα και η άποψη ότι το ΚΚΕ σε όλη την μετεμφυλιακή περίοδο παύει να είναι το μαζικό κόμμα που ήταν κατά την περίοδο της Αντίστασης και του Εμφυλίου και ως μαζικό κόμμα θα ξαναεμφανιστεί στην ελληνική πολιτική σκηνή στη Μεταπολίτευση. Πιο αναλυτικά βλ. Βερναρδάκης και Μαυρή (1988).

4. Η «Αλλαγή», ως κεντρικός άξονας της πολιτικής στρατηγικής της ΕΔΑ, ταυτίστηκε τόσο με το κόμμα, ώστε έδωσε και την εναλλακτική ανάλυση του ακρώνυμου ΕΔΑ, ως «Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή», αντί για «Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά».

1962 την χρησιμοποιεί για να δηλώσει στρατηγικότερες πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές, ενώ για την άμεση πολιτική συγκυρία η ΕΔΑ προτάσσει το σύνθημα της «Δημοκρατικής Στροφής», η οποία ταυτίζεται με την κυβερνητική αλλαγή και την απομάκρυνση της ΕΡΕ απ' την εξουσία (Λαμπρινού, 2017: 107-108). Έτσι προβάλλει το δίπολο Δεξιά-Αντιδεξιά και μέσω αυτού επιδιώκει την εγκαθίδρυση μίας «δημοκρατικής» κυβέρνησης. Όμως, σημειώνει ότι αυτό δεν μεταφράζεται απλώς σε δημιουργία κυβέρνησης απ' την Ένωση Κέντρου. Τελικά όμως, ένα χρόνο αργότερα, μετά την εκλογική ήττα της ΕΡΕ η Ένωση Κέντρου παίρνει ψήφο εμπιστοσύνης απ' τους βουλευτές της ΕΔΑ, παρά την εκπεφρασμένη της απροθυμία να στηριχθεί σε «κομμουνιστικές ψήφους», ενώ και στις εκλογές του 1964 η ΕΔΑ θα υπερψηφίσει υποψήφιους της Ένωσης Κέντρου σε 24 από τις 55 περιφέρειες, ενισχύοντάς την έτσι σε περιοχές που είχε χαμηλή εκλογική δύναμη, όμως αυτή τη φορά δεν θα δώσει ψήφο εμπιστοσύνης στην –αυτοδύναμη πια– Ένωση Κέντρου.

Η εκλογική τακτική της ΕΔΑ, καθώς και η πολιτική συνεργασιών της με πολιτικές

δυνάμεις του Κέντρου είναι προφανώς άμεσα συνδεδεμένες με τις πολιτικές της αναλύσεις περί «εξάρτησης», «αστικοδημοκρατικού μετασχηματισμού» και «Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής». Μάλιστα, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι με την ΕΔΑ δοκιμάζονται για πρώτη φορά καθ' ολοκληρίαν οι πολιτικές συνεπαγωγές της «στροφής» του 1934 περί «αστικοσιφλικαδικής» Ελλάδας και «αστικοδημοκρατικής επανάστασης», οι οποίες οδηγούν σε συμμαχία με τα «προοδευτικά κομμάτια» της αστικής τάξης, κι αυτό επειδή την περίοδο του ΕΑΜ δεν υπήρξε ανταπόκριση απ' τα περισσότερα κόμματα και προσωπικότητες του «προοδευτικού» αστικού μπλοκ για μία τέτοιου τύπου συμμαχία (ακόμα και στην κυβέρνηση Παπανδρέου μετά την απελευθέρωση οι σχέσεις ΚΚΕ και αστικών μερίδων ήταν συνεχώς σε τεντωμένο σκοινί). Την περίοδο της ΕΔΑ όμως, όταν το πολιτικό τοπίο έκανε αυτές τις πολιτικές συμμαχίες πιο εφικτές, στην πράξη τελικά την οδήγησαν σε ρόλο παραπληρωματικό προς την Ένωση Κέντρου, αντί να ανοίξουν (όπως πίστευαν το 1934) το δρόμο για την «αστικοδημοκρατική» (και μετέπειτα «προλεταριακή») επανάσταση. **Τ**

Βερναρδάκης, Χ. & Μαυρίδης, Γ. (1988), «Από τη “Λαοκρατία” στην “Αλλαγή”», *Θέσεις* 22. **ΕΔΑ** (1960), *Το Α' Πανελλαδικό Συνέδριο, 28-11 έως 2-12-1959 (εισηγήσεις-αποφάσεις)*: Αθήνα. **Ελεφάντης, Α.** (1976 [1979]), *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης, ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο: Αθήνα. **Ζαχαριάδης, Ν.** (1945), *Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ*, Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ: Αθήνα. **Ζαχαριάδης, Ν.** (2013), *Υπέρ βωμών και εσιτών, Άπαντα τα δημοσιευμένα 1946-1947*, Καστανιώτης: Αθήνα. **Ζέβγος, Γιάννης** (1945), *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας*, Διόνυσος: Αθήνα. **ΚΚΕ** (1974), *Τα επίσημα*

κείμενα, τ. 2, 1925-1928, Σύγχρονη Εποχή: Αθήνα. **ΚΚΕ** (1975α), *Τα επίσημα κείμενα, τ. 3, 1929-1933, Σύγχρονη Εποχή*: Αθήνα. **ΚΚΕ** (1975β), *Τα επίσημα κείμενα, τ. 4, 1934-1940, Σύγχρονη Εποχή*: Αθήνα. **ΚΚΕ** (1981), *Τα επίσημα κείμενα, τ. 5, 1940-1945, Σύγχρονη Εποχή*: Αθήνα. **ΚΚΕ/Ιστορικό Τμήμα ΚΕ** (2008), *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, Α' τόμος 1918-1949, Σύγχρονη Εποχή*: Αθήνα. **ΚΚΕ/Ιστορικό Τμήμα ΚΕ** (2011), *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, Β' τόμος 1949-1968, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα. **Κορδάτος, Ι.** (1924), *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης*, Εκδοτικός οίκος Γεωργίου Ι. Βασιλείου: Αθήνα. **Λαμπρινού, Κ.** (2017), *ΕΔΑ 1956-1967, πολιτική και*

ιδεολογία, Πόλις: Αθήνα. **Λιόσης, Β.** (2014), *Τα κοινωνικοπολιτικά μέτρα στην Τρίτη Κομμουνιστική Διεθνή*, ΚΨΜ: Αθήνα. **Μηλιός, Γ.** (1984), «Οι αριστερές θεωρίες για την “εξάρτηση” και οι εξαρτήσεις του ελληνικού καπιταλισμού», *Θέσεις* 9. **Μηλιός, Γ.** (1994), «Η εξέλιξη των αντιλήψεων της κομμουνιστικής Αριστερας για τον ελληνικό καπιταλισμό», *Θέσεις* 49. **Μπάτσος, Δ.** (1953 [1977]), *Η βαρεία βιομηχανία στην Ελλάδα*, Κέδρος: Αθήνα. **Μπελογιάννης, Ν.** (2010), *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Άγρα: Αθήνα. **Πουλιόπουλος, Π.** (1934 [2006]), *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο: Αθήνα.